

ԵՐԿԱՆԻ ՇԱՀԱՋԻՉ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ

« Կարդացել էի Ղազարոսի գրվածքները, լսել նրա մասին, տեսել լուսանկարը, բայց անձամբ նրա հետ ծանոթ չէի, մինչև նրա Նոր-Նախիջևան աքսորվելը, 1898 թվի մայիս ամսին, երբ առաջին անգամ տեսա նրան ու մի քանի օրից հետո էլ ծանոթացա հետը: Պետք է ասեմ, որ այդ ժամանակները նա ոչ վառվռուն երիտասարդ էր, ոչ էլ միջին տարիքի առնական տղամարդ, այլ ծերության 57-60-ի հասած մի մարդ, բանտ նստած, ընկճված... »

Առաջին անգամ ես նրան տեսա ինձ անծանոթ մարդկանց հետ քաղաքի «ասֆալտապատում» զբոսնելիս, այսինքն օրիորդաց գիմնազիայի, նորաշեն թատրոնի ու քաղաքային դպրոցի շենքերի առջև, ասֆալտապատ ու ծառադարձ փողոցում, որը քաղաքացիների սովորական զբոսավայրն էր հանդիսանում: Ղազարոսը իր բարձր հասակով, ծղնոտե գլխարկով և անխնամ հագած ամառային վերնազգեստով աչքի էր ընկնում զբոսնողների մեջ: Այդ մայիսի վերջին օրերին էր, երբ ես, զբաղված լինելով թեմական դպրոցի տարեկների քննություններով, ըշտապում էի և մյուս կողմից էլ ծանոթանալու համար վայրը անհրաժեշտ համարեցի, թեև շատ մեծ ցանկություն ունեի ծանոթանալու իմ ծանոթանալը հետաձգելով մի այլ հարմար առիթի, ես շտապեցի դպրոց, ուր պատմեցի այդ մասին: Ուսուցիչներից շատերն արդեն իմացել էին նրա քաղաքում գտնվելու մասին: Ի միջի այլոց խոսք բացվեց և այն մասին, որ անհրաժեշտ է այցելել աքսորյալներին ու մխիթարել նրանց, որպեսզի նրանք շատ էլ չզգան իրենց աքսորի դառնությունը: Այս ամենը, իհարկե, ի միջի այլոց էր և լուկ մտքերի փոխանակություն էր

հանդիսանում, բայց հենց այդպես էլ կատարվեց...

Հանդիպեցի Մինաս Բերբերյանին ու որոշեցինք առաջին այցելությունը միասին կատարել: Նույն օրը երեկոյան էլ այցելեցինք: Նրանք սիրով, քաղցրությամբ ու համբույրներով ընդունեցին մեզ: Պարզվեց, որ նրանց բնակարանը քաղաքի կենտրոնումն է, ամեն վայրին մոտիկ, հարմար ու վայելուչ: Այդ Բերբերյանն էր հոգացել ու Ղազարոսին իր ընտանիքի հետ միասին երկու սենյակ տրամադրել: Մի սենյակ էլ նա տրամադրել էր Ղազարոսի ընկերոջը՝ Ալեքսանդր Ստեփանյանին, որն ապրում էր իր մոր հետ միասին: Այս երեք սենյակներն էլ գտնվում էին Բերբերյանի բնակած շենքի ցածի հարկումը:

Նստեցինք, թե՛ մատուցին: Աղայանը կանչեց Ստեփանյանին ու ծանոթացրեց մեզ նրա հետ: Հայտնվեց, որ նա Աղայանի հավատարիմ ընկերը, Թիֆլիսին լավ հայտնի Սև Սանդրոն էր, թունդ Մշակ-ական, Պետրոս Աղամյանի ու նկարիչ Բաշինջաղյանի մտերիմ բարեկամը, Թիֆլիսի հայ հասարակության մեջ կշիռ ունեցող մի անձնավորություն: Մեր խոսակցությունը սկզբում վերաբերում էր նրանց ճանապարհորդությանը: Աղայանը շատ գոհ էր մնացել իրենց կատարած ծովային ճանապարհորդությունից:

— Հրաշալի էր, հրաշալի, — ասում էր նա, — ալիքների ծփծփոցը, ծովի խորթների հովը, ծովից ելնող լուսինը, դեֆինների խաղը հանգստացնում են մարդուն. շնչում ես ազատ և քաղաքի գաղջ օդից բռնված կուրծքը լայնանում է, այդ զգալի էր մանավանդ ինձ, բանտարկյալիս, համար:

Այնուհետև մեր խոսակցությունն անդրադարձավ նրանց աքսորման շարժառիթներին. մենք հարց ու փորձ արինք նրանց մեղադրական գործի մասին և Աղայանը համա-

ոռտակի մեզ բացատրեց թե ինչումն էր կայանում իրենց մեղադրանքը:*)

— Իմ գործը դոնքիշոտյան մի բան էր, ես բարի եմ ցանկել, չար է բուռել, իմ բարեմտությունը շարամտություն է հասկացվել. սխալանքը իմն չէ, այլ ժամանակինը, մոլթ, խառնաշփոթ ժամանակինը, երբ դժվար է ջոկել, տարբերել շարը բարուց, վնասակարն օգտավետից... Է՛հ, ինչ գլուխներդ ցավեցնեմ, ես վատ բան չեմ արել, վնասակար մտքեր չեմ քարոզել և ես իմ արածներից ու ասածներից հիմա էլ չեմ հրաժարվում... ասաց նա ու հուսահատությամբ գլուխը կախեց:

Մենք մեր հոգու խորքում սաստիկ ցավ դացցինք. նրա խոսքերը զուպ էին, բայց հուզիչ ու համոզիչ: Նա ժամանակից շուտ ծերացած ու ընկճված էր երևում: Մխիթարեցինք նրան, որքան կարող էինք, և շտապեցինք մեկնել, չկամենալով ավելի ու ավելի քրքրել նրա խորը վերքերը: Վերջում նա ցանկություն հայտնեց ծանոթանալու գաղութին, նրա հայկական հաստատություններին ու գործերին. մենք բաժանվեցինք, խոստանալով կատարել նրա այդ ցանկությունը:

Մի օր, երբ ազատ էի, գնացի խոստումս կատարելու: Աղայանը առողջամիտ ու համակրելի մարդու տպավորություն էր թողել իմ վրա:

Առավոտ էր, օրը կիրակի. դուռը բաց արեց ինքը Աղայանը.

— Հա՛, եկար խոստմունքդ կատարելու, — ասաց նա, — այն օրը տխուր բաժանվեցինք, այսօր տեսնում ես ուրախ եմ. բա՛ ի՞նչ անեի, եղբայր, ինձ, վայրենի կրիստաբիս, որ սովոր էր փարել բարձր լեռներին ու խիտ անտառներին, փակել էին չորս պատերի արանքում, կրնկճվեի, բա ո՞նց: Դե՛հ, գնանք, ուր տանելու ես, տար: Սանդրո, — ձայն տվեց նա, — արի՛ գնանք:

Պետք էլ ասել, որ Աղայանն առանց Սանդրոյի տեղ չէր գնում: Եվ առհասարակ զարմանալի էր Աղայանի վերաբերմունքը նրա հանդեպ. եզակի ու տարօրինակ բան էր այս երկուսի հարաբերությունը: Սանդրոն Աղայանի նկատմամբ հսկողի խնամակալի պաշտոն էր կատարում, իսկ Աղայանն էլ բոլորանվեր հնազանդվում, կատարում էր նրա բոլոր պատվերները:

*) Թե Ղազարոսի հետ միաժամանակ ովքեր են եղել արտոլված, ստույգ չգիտենք. Նախիջևան արտոլվածներից ճանաչում էինք Հովհաննես Միրաքյանին, իր կնոջ հետ, և Ասրապետին կամ Սարգիս Մուրաջյանին՝ իր կնոջ հետ. արանց հետ մենք մոտ հարաբերություններ էինք ստեղծել:

— Ղազար, վզնոցդ կապի՛ր, սառը ջուր մի՛ խմիր, Ղազար, վերարկուդ կոճկի՛ր, դուրսը ցուրտ է: մի՛ խոսիր և այլն... Եվ Աղայանը միշտ էլ շտապում էր կատարել ընկերոջ բոլոր զգուշացնող հրամանները. երբևէ դրանք բժշկի տված պատվերներն էին, որ Սանդրոն սիրով, առանց ձանձրանալու միշտ հիշեցնում էր նրան:

Գնացինք Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին՝ Ղրիմից բերված ուշադրության արժանի ձեռագրերը դիտելու: Մտանք եկեղեցին. պատարագը վերջանալու մոտ էր և մենք պետք է սպասեինք մինչև վերջանալու: Նրգում էր երգեցիկ խումբը, և այնպես լավ, մեղմ, դուրեկան, որ չնկատեցինք, թե ինչպես անցավ ժամանակը և մեր առջև բացվեց ձեռագրատան դուռը: Ձեռագրատունը բավարար մեծությամբ մի սենյակ էր. երկու-երեք հարյուր ձեռագիր կարգով շարված էին. նորաշեն ընդարձակ պահարանում. ավելի թանկարժեք ձեռագրերը դրված էին առանձին, մի փոքրիկ պահարանի մեջ: Չենք կարող չհիշել այստեղ, որ այդ բոլոր հարմարությունները ստեղծվել էին կազարյան ձեռարանի լիկեոնի հոգևոր բաժնի նախկին ուսանող և Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու ավագ քահանա Տեր Խաչատուր Զարիֆյանի ձեռքով, մի բան, որ քանիցս Աղայանի գոհության ու գովասանքի առարկան եղավ:

— Ո՛ւր էր, որ հայ եկեղեցիներից շատերն այսպիսի քահանաներ ունենային, — ասում էր նա:

Սկսեցինք դիտել ձեռագրերը. հարմարության համար նախ փոքր պահարանից ընտիր ձեռագրերը հանեցինք ու կարգով շարեցինք սեղանի վրա: Ես ուսումնասիրել էի պատմական Նոր-Նախիջևանը, ծանոթ էի այնտեղ բերված ձեռագրերի պատմությանը, և բնականաբար, ի վիճակի էի բավարարելու Աղայանի պարզ հարցասիրությունն այն մասին, թե ո՞րտեղից էին այս կամ այն ձեռագրերը Ղրիմ բերվել, ո՞ր ժամանակաշրջանում են գրված, ո՞րոնք են նրանցից ամենաարժեքավորները, նրանցից որը ի՞նչ առանձնահատկությամբ է օժտված, և այլն, և այլն:

Իմ բացատրությունները լսելուց հետո Աղայանը ուշադրությամբ մեկիկ-մեկիկ աչքի անցկացրեց 10—12 ընտիր ձեռագրերը և նրանց մեջ գտավ, ինձ արդեն հայտնի, ու 1643 թվին գրված, Շարակնոց-Սաղմոսարանը, որի վերջին թերթերի վրա տգեղ շեղագրով գրված և Աստվածամոր կուսին նվիրված ներբողը այնքան հավանեց, որ նախ բարձր ձայնով կարդաց և ապա խոնդրեց թույլ տալ արտագրելու և, իբրև հիշատակ, իր մոտ պահելու: Ցույց տված վի-

նեկու համար թե մեր հին երգերից որպիսի-
ների սիրահար էր Ղազարոսը, ստորև բե-
րում ենք այդ ներքուղը.

Անճառին տաճար,
Բանին հաշտարար
Գերագույն գտար, Մարիամ:
Դուռն երկնից գովյալ
Երգեն Սերովբեք,
Ղարմանան Քերովբեք,
Երանյալ սուրբ կույս Մարիամ:
Ընտրյալը ի Փրկչեն,
Թագրդ պարծանաց,
Ժառանգ ավետյաց,
Իսկուհի մաքուր Մարիամ:
Լուսին անճրման,
Խորան խրեղալի,
Մառ հարբեցենի,
Կախավ փաղցրախոս, Մարիամ:
Հավիկ սխրալի,
Չայն քո տառաակի,
Ղամբար գիշերի,
Մըրան գիշերի,
Ճրագ լուսատու, Մարիամ:
Հեռյալ ընդ ոսկի,
Նարդաւ քրճումի,
Շուշան ի դաշտի, Մարիամ:
Ոսկի ձուլածուի,
Չի կա քեզ նըման
Պտուղ ցանկալի,
Ջուր մաքուր, հստակ, Մարիամ:
Ռաճրդ վերին,
Սատաֆ ի ծովին,
Վանիչ մարգարտին,
Տանար տերունի, Մարիամ:
Բարունուն վերին,
Յող գարնանային,
Քո հոխ պատկերին,
Ի հյուսյալ ոսկով,
Փափափյալ ցանկամ, Մարիամ:

Չնկատեցինք թե ինչպես ձեռագրերով
դրադվելով բավականին ուշացել էինք.
շտապեցինք հավաքել ձեռագրերը, տեղա-

վորել, բանալիները հանձնել ու դուրս գալ:
Աղալանը ներքուղի լավ տողերը միտն էր
պահել, ու ճանապարհին հաճախ կրկնում էր.

Լուսին անճրման,
Խորան խրեղալի,
Մառ հարբեցենի,
Կախավ փաղցրախոս, Մարիամ*):

Նոր-Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թե-
մական դպրանոցի ուսուցչական կազմը մի
լավ սովորություն ուներ, որ երբ ուսման
տարին ավարտվում էր, նա դպրանոցի բա-
կում մի համեստ տոնախմբություն կազմա-
կերպելով ողջունում էր ուսումնական տար-
վա հաջող ավարտը և ապա միայն արձա-
կուրդի մեկնում: Այդ տարին էլ նույնը կա-
տարվեց, բայց մի փոքրիկ տարբերությամբ,
որ տոնախմբությանը մասնակցելու համար
հրավիրված էր նաև Աղայանը, որպես մեր
քաղաքում գտնվող հայ ուսուցիչ և գրակա-
նագետ մանկավարժ: Աղայանի հետ հրա-
վիրված էր նաև նրա ընկեր Սանդրոն:

Հրավերը ես տարա: Դեռ կանուխ էր, ուս-
տի հարկավոր համարեցի մեր օրվա հյուրին
մի քանի տեղեկություններ հաղորդել դրա-
նոցի մասին: Գևորգ Դ Վահագնառ Հայրա-
պետի կաթողիկոսության օրոք Նոր-Նախի-
ջևանում բացվել էր շորդասյան հոգևոր դրա-
րոց. տարիներ անցնելուց հետո, երբ փակ-
վել էր հալիբյան դպրոցը Թեոդոսիայում,
հոգևոր դպրոցն էլ վերափոխվել էր թեմական
դպրանոցի, ժառանգելով հալիբյան դպրոցի
ուպարանը, մատենադարանը և թանկարժեք
շենքը ու քաղաքի «խոնախ» կոչված շենքը
Թեոդոսիայում:

Նկանք դպրանոց, որ մեր հյուրը իր ընկե-
րոջ հետ սրտանց ընդունելության արժանա-
ցավ: Խոսքն ու զրույցը, ճառերն ու կենաց-
ները, ծիծաղն ու երգերը տեղեցին միմյան դի-
շերվա կեսը: Ղազարոսի քեֆը բացվեց և նա
երգեց իր Քյորոզլին:

Ա՛յ Քյորոզլի, ջա՛ն Քյորոզլի,
Ա՛յ Քյորոզլի, ջա՛ն Քյորոզլի,
Քեզ խաբեց Համգան, Քյորոզլի, հա՛յ, հա՛յ, հա՛յ...
Բայց որ դառել ես ջաղացպան,
Կանչիր քող գան, Քյորոզլի, ջա՛ն,
Ջա՛ն, Քյորոզլի, ջա՛ն,
Ջա՛ն Քյորոզլի՛:

*) Ներքուղի հեղինակի ով լինելը մեզ անհայտ է.
ձեռագրի մեջ մի անորոշ ծանոթագրություն կա, «Ե-
պիսկոպոսին գրածն է», որից երևում է, որ հեղինա-

կը անձանոթ չի եղել իր ժամանակակիցներին: Ներ-
քուղից երևում է, որ այդ եպիսկոպոսը հայտնի եր-
գահյուս պետք է եղած լինի:

Մարդու բախտն էլ անա այսպես
Պարտվում է չաղացի պես.
Մեկ օր անոնի վիշապ ես,
Մյուս օր չաղացական, Քյոռոլի:

Բայց դու էլի Քյոռոլին ես.
Ժողովրդի սիրելին ես.
Թեկուզ չաղացական էլ լինես,
Քեզ պատիվ կըտան, Քյոռոլի:

Թեև Ղաթիցըզ զրկված,
Բայց բուր ունիս վրադ կապած
Համզան ստուկ, բոկից փախած,
Իսկ դու ազատ, խա՛ն Քյոռոլի:

Մոռը կանչիր հրսկաներիդ,
Հավատարիմ կտրիճներիդ,
Թող գան գտենե փախած գերիդ,
Չըկուշի Համզա՛ն, Քյոռոլի:

— Ղազա՛ր, կես գիշեր է, քեզ վնաս է
այդպես բարձր երգելը, — ասում էր Սանդ-
րուն:

— Այս՛, իհարկե, բայց քեֆս բացվել է,
Սանդրո ջան, եթե այսօր մի լավ քեֆ չանեմ,
էլ ո՛րտեղ պիտի գտնեմ այսպիսի ընկերու-
թյուն:

Ղազարտար առանձնապես լավ ձայն չու-
նեք, բայց որ քեֆը տեղն էր լինում, նա իր
պարզ երգը այնպիսի ոգևորությամբ, այն-
պես շեշտված էր երգում, որ բոլորին
վարակում էր ու ամենքն էլ նրան ձայ-
նակցելով կրկնում էին նրա բա-
ռերը «Ջա՛ն Քյոռոլի ջա՛ն, ջա՛ն Քյո-
ռոլի» և այլն. ստացվում էր մի անուշ
երաժշտություն: Թիֆլիսին կարոտած լինե-
լով նա երգում էր մի ուրիշ երգ էլ, որը վե-
րաբերում էր Թիֆլիսին. այդ երգի բնագիրը
չեմ հիշում, միայն միտս է մնացել նրանից
«Ճանապարհս ընկավ Թիֆլիս» բառերը:

Անցավ մի քանի օր. առավոտ էր. Սև
Սաղրուն եկավ և հաղորդեց ինձ, որ Ղազա-
րտը ծանր հիվանդ է և տաքություն մեջ զա-
ռանցում է... Սա անհանգստացա և շտա-
պեցի այցելել նրան: Երբ ներս մտա, տեսա
նրան հագնված, անկողնում նստած և ճա-
կատին սառը կոմպրես դրած: Այդ օրերին
նա շատ էր զբաղվել Ղարաբաղի բարձրու-
քնություններ ու այդ գիշերն էլ խապառ չէր
քնել, որի հետևանքով սկսել էր անմիտ ու
կցկտուր բաներ խոսել, վախեցնելով լուրա-
յիններին: Անհրաժեշտ էր նրան զբաղեցնել
բոլորովին մի այլ խնդրով, ուստի և ես ա-
ռաջարկեցի նրան միասին Դոնի ափը գնալ
զբոսնելու և դիտելու գետի երկու ձյուղի բա-
ժանվելու տեղի գեղեցիկ տեսարանը, գոյա-
ցած կղզին, լաստակամուրջը և այլն: Այս
մասին էի խոսում, երբ ներս եկավ դպրանո-

ցի ուսուցիչներից Ստեփան Սմբատյանը, որը
բազմաթիվ զվարճալի պատմություններ գի-
տեր նոր-նախիջևանի կյանքից և համով-հո-
տով պատմում էր դրանք: Մենք հիվանդին
մեզ հետ առնելով սկսեցինք քաղաքի բարձ-
րավանդակից իջնել դեպի ցած, դեպի գետի
ափը: Մի կողմից այն գեղեցիկ տեսարան-
ները, որոնք հաջորդաբար բացվում էին մեր
առջև, և մյուս կողմից էլ այն զվարճալի
պատմությունները, որ պատմում էր Սըմ-
բատյանը, շուտով Ղազարտին մոռացնել
տվին գիշերը նրա գլխով անցածները, և նա
ինքն էլ սկսեց ասել, խոսել, ծիծաղել ու
պատմել իր գլխով անցած գնացածներից:

Զրոսանքից հետո վերադարձանք մեր տու-
նը, տանն եղած բարիքից հապճեպ պատ-
րաստված ճաշ անուշ արինք և մեր սիրելի
Ղազարտին ուրախ, զվարթ ու միանգամայն
առողջ վիճակում ճանապարհ դրինք իր բնա-
կարանը, որ թե՛ իր ընտանիքին և թե՛ մեզ
բոլորիս մեծ ուրախություն պատճառեց: Երբ
հասանք նրա բնակարանը, նա մեզ անմիջա-
պես ետ վերադառնալ շթողեց, այլ, ծղոտոկ
գլխարկն ու «կրիլատկան» հանելով ու բազ-
մոցի վրա նետելով, պատվիրեց բերել Բեր-
բերյանի նվիրած «Դոնի շամպայնը». ապա
իրեն հատուկ շեշտով նա ավելացրեց.

— Այս օրը իմ այստեղ անցկացրած օրե-
րից ամենալավագույնն է, և որովհետև դրա
պատճառը իմ սիրելի Երվանդն է, ես գրկում,
համբուրում եմ նրա ճակատը, առաջարկե-
լով իմել նրա կենացը, իսկ, ի հիշատակ,
նվիրում եմ նրան այս իմ ձեռագիր գրվածքը:

Այս ասելով նա ավելց ինձ ձեռագիրը. ես
բաց անելով կարդացի ձեռագրի խորագի-
րը, որ հետևյալն էր. «Ղազարտ Աղայանի
քննադատականը Այվազովսկի Գաբրիել Ե-
պիսկոպոսի Հազար ու մի առակավոր

բանք-ի վերաբերմամբ: Այս նվիրական գրվածքը հս սիրով կարդացի ու պահեցի թղթերիս մեջ, և երբ 1922 թվի հունիսին փոխադրվեմ էի Երևան, աշխատանքի հրավիրված լինելով Հայաստան, հետո բերի և այդ թանկարժեք հիշատակը ու նվիրեցի Թանգարանի Գրական բաժնին, որի վարիչն էի կարգվել ես:

Ստույգ չգիտեմ թե Աղայանը ո՞րքան ժամանակով էր աքսորվել. ինչքան ինձ հայտնի է, նա աքսորվել էր 1898 թվի մայիսին և աքսորում մնացել է 1898 թ. մայիսից մինչև 1899 թ. նոյեմբեր ամիսը: Այդ ժամանակամիջոցում, մոտ մի տարի, 1898 թ. մայիսի 18-ից մինչև 1899 թ. ապրիլ ամիսը, նա ապրեց Նոր-Նախիջևանում, իսկ մնացյալ 7 ամիսը Հին Ղրիմում ու Թեոդոսիայում: Այնուհետև նա վերադարձել էր Թիֆլիս, ուր 1902 թվին կատարվել էր նրա հոբելյանը:

Նոր-Նախիջևանում ամառվա ամիսներին նա զոհ է եղել իր կենցաղից թե՛ բարոյական և թե՛ նյութական: Օգոստոսի վերջերին, նոր դպրոցական տարվա սկզբին, նա իր փոքր որդի Մուշեղին ուղարկել էր թեմական դպրանոցն ուսանելու. երեխան, ըստ իր գիտության ու տարիքի, բնորոշվել է բարձր նախակրթաբարձր (թեմական դպրանոցն ուներ երեք նախակրթաբարձրային բաժին. ստորին, միջին և բարձր). ըստ մեր գիտողության, երեխան լավ պատրաստված էր այդ բաժնի համար, որ, իհարկե, պետք էր վերագրել մանկավարժ հորը. հայերեն նա լավ խոսում էր, վարժ կարդում և կարդացածը ըմբռնում: Նա ինքն էլ մի թուփռուն, աչքաբաց ու սիրելի մանուկ էր:

Աղայանը ծայրահեղ բժախնդիր ու խստապահանջ էր ուսուցիչների նկատմամբ. այս առթիվ մեր միջև հաճախ վեճեր էին ծագում,

սուր վիճաբանություններ տեղի ունենում, սակայն դրանք միշտ էլ վերջանում էին փոխադարձ համաձայնությամբ, մի բան, որ մեզ ավելի էր իրար մոտեցնում ու իրար հարգել տալիս:

Ինչ վերաբերում էր ձմեռը Նախիջևանում նրա մնալուն, մենք միշտ էլ նրան այս առթիվ զգուշացնում էինք, նկատի առնելով ձմեռները Նախիջևանի կլիմայի խստությունը, խստություն, որին դժվար թե կարողանար դիմանալ նրա հյուժված մարմինը և խախտված առողջությունը: Փորձը ցույց տվեց, որ մեր կարծիքը ճիշտ էր. արդեն դեկտեմբերին ու հունվարին նրա տաքության աստիճանը սովորականից միշտ բարձր էր լինում, իսկ հունվարի վերջերին երբեմն հասնում էր 38—39 աստիճանի:

Ընտանեկան մի փոքրիկ խորհրդակցություն տեղի ունեցավ, որին մասնակցեցի նաև ես. որոշվեց, որ նա մի դիմում գրի ու և ուր հարկն է և խնդրի թույլտվություն բնակություն փոխադրվելու Էսքի-Ղրիմ: Գործը, ըստ սովորության, ձգձգվեց և նա ստիպված եղավ սպասել մինչև մարտի վերջերը, երբ վերջապես ստացվեց ցանկալի թույլտվությունը:

Հիշում եմ, ապրիլ ամսվա սկզբի օրերն էին, երբ ճանապարհ դրինք նրան. նա սիրում էր ծովային ճանապարհորդությունը, ուստի նշանակված օրը և ժամին սիրող-հարգողների մի խումբ հավաքվել էր Ռոստովի նավահանգստում՝ նրան ճանապարհ ձգելու համար. նավ ուղեկցելով՝ նրան շրջապատած մնացինք մինչև վերջին ազդանշանը, և բաժանվեցինք նրանից գրկախառնությամբ ու համբույրներով:

Նավը քարափին միացնող սանդուխքը վերջապես, խարխալը շառաչելով վեր բարձ-

Աղայան

րացրին և նալը սկսեց շարժվել ու կամաց կամաց հեռանալ մեզնից: Իսկ Ղազարոսը դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր կանգնած մնալ տախտակամածի վրա. նա շարունակ օդային համբույրներ էր ուղարկում մեզ և ի հիշատակ նախնիներին անցկացրած օրերի, երգում էր Ս. Լուսավորչի եկեղեցու ձեռագրի վերը մեր բերած ներբողը:

Հավիկ սխալի,
Ջայն Բո տառալի,
Ղամբար գիշերի,
Մրբան գիշերի,
Ճազ լուսառու, Մարիամ:

Մենք էլ նրա օդային համբույրներին պատասխանում էինք թաշկինակների թափահարով՝ Ջամբար... և երբ նալը բոլորովին հեռացավ ու աննկատելի դարձավ, տխուր ու տրտում վերադարձանք նախնիներին:

Ղազարոսին վերջին անգամ ես տեսա Թիֆլիսում 1908 թվին, երբ շտապ հայրենիք էի գնում և մի երկու օր Թիֆլիսում կանգ էի առել բարեկամներին տեսնելու համար: Թիֆլիս ժամանելուս մյուս օրը առավոտյան դուրս եկա «Կավկազ» հյուրանոցից, որտեղ իջևանել էի, և մտադրությունս կատարած լինելու համար ցանկացա առաջին հերթին այցելել Ղազարոսին, սակայն նրա բնակարանի հասցեն լավ չգիտեի և ստիպված քայլերս ուղղեցի դեպի Հովհաննես Միրաքյանի բնակարանը ու ճանապարհին անակնկալ կերպով պատահեցի հենց իրեն Աղայանին, որը զբոսնում էր մի կարճահասակ ծեր մարդու հետ միասին: Ինձ տեսնելուց նա շատ ուրախացավ, մնաս բարով ասաց իր հետ զբոսնողին, թե մտավ ու գնացինք: Արևոտ օր էր. նա ուզում էր ինձ մի հով տեղ տանել,

որ երկար ու հանգիստ դրուցելու համար հարմար լիներ:

Կանգնեցինք ֆունիկուլորի կայարանում և սար բարձրանալով տեղավորվեցինք սրճարանի սեղաններից մեկի շուրջը. նա սուրճ պատվիրեց:

— Դե՛հ, հիմա ասա, տեսնենք ի՞նչ կա չկա, ու՛ր ես գնում, ի՞նչու ես շտապում ալդպես,— իրար հետևից շուտ շուտ հարցեր էր տալիս նա:

Ես զննողական հայացքով նայեցի նրան. նա շատ ծերացած, ալիսառնված երևաց ինձ: Նրա հարցերին մեկ առ մեկ պատասխանելուց հետո հարցրի.

— Ես ուզում եմ քո կարծիքն իմանալ Արովյան-Նազարյան գրական ֆոնդի մասին, որը հիմնել է Սմբատ Շահազիզը, քո լավ բարեկամը:

— Այդ ի՞նչ հարցմունք է,— ասաց նա,— դրան երկու պատասխան լինել չի կարող. այլ միայն մի, մի, լսո՛ւ՛մ ես: Նա ազատություն սիրող մարդ էր և կամենալով իր անձի, մտքի ու հոգու ազատությունն ապահովել, չբաշխեց փարել բորսայի դռներին ու հասավ իր նպատակին, դարձավ հայ լեզվի աղա ուսուցիչ և հայ աղա գրականագետ, և դրանով էլ չբավականանալով կամեցավ իր նմաններին էլ ազատել շունիմությունից, որի համար էլ հիմնադրեց հիշյալ ֆոնդը: Եվ շատ լավ է արել: Չունիմությունը մաշել ու մաշում է հայ գրականագետների հոգին, նվաստացրել ու նվաստացնում է մեզ, դրա հետ և այն աղնիվ ու կարևոր ազգային գործը, որին ծառայում ենք մենք^{*)}:

Ես լուռ նայում էի նրան. նա նստած տեղից վեր էր կացել, շտկվել ամբողջ հասակով մեկ. նրա աչքերը ցուլում էին և իմ առջև կանգնած էր դարձյալ առաջվա Ղազարոս Աղայանը: Ես ամուր սեղմեցի նրա

^{*)} Աղայանը Սմբատ Շահազիզին այնքան էր սիրում, որ նրա մասին խոսելիս չէր ասում Սմբատը, այլ «Սմբատա»։ Որքան ինձ հայտնի է, նրանք անձամբ իրար հետ ծանոթ էլ չեն եղել, նրանց ծանոթությունը սկսվել է նամակագրությամբ։ Ֆոնդի տոկոսներից Շահազիզը Ղազարոսին բաժին էր հանում առանց վերջինիս դիմելուն, խնդրելուն։ Ղազարոսի հարցին, թե ինչու եմ հայրենիք շտապում, ես չէի պատասխանել և միայն ճաշի ժամանակ նրա ականջին փափացել էի, որ հայրենիք եմ շտապում կիսամեծիկ ֆոնդը վերստին վերականգնելու համար։ Ֆոնդի վերականգնումը վերաբերում էր ինձ ու իմ եղբայրներին։ Հորեղբայրս վախճանվել էր 1907 թ. դեկտեմբերի 24-ին, առանց տեղիքնելու ֆոնդի խընդիրը։ Հանգուցյալի աչքումը հողում ամփոփելուց հետո երբ թաղման հանձնաժողովը վերնահաշիվ էր տեսնում, ինձից հարցրին հորեղբորս թողած կտակի

ինչպես նաև ֆոնդի գումարի մասին։ Ես հայտնեցի, որ այդ մասին որևէ որոշակի բան ասել չեմ կարող և ինձ հայտնի է միայն այն, որ նա կտակ թողել է, որի մանրամասնությունները դեռ ինձ հայտնի չեն։ Ինչ վերաբերում էր ֆոնդի գումարին, ես հայտնեցի, որ չեմ կարծում թե նա խոսնած լինե՞ր իր սեփական գրամի հետ, քանի որ, ինչքան ինձ հայտնի էր, նա սովորություն ուներ ֆոնդի գումարը աճեցնելու համար պարտք տալու իր բարեկամներին ո՛չ թե բանկային հի՞նգ տոկոսով, այլ ավելի բարձր տոկոսով։ Ուրեմն մնում էր հարց ու փորձ անել բարեկամներին և այս ձևով ստուգել ֆոնդի գումարի վիճակը։

Դրանով էլ հանձնաժողովի նիստը, որին մասնակցում էի և ես, փակվեց և խնդիրը սպառված համարվեց։ Երբ ժողովականները սկսեցին ցրվել, Նիկողայոս Ժամհարյանը ինձ, Գրիգոր Խալաթյանին և երկու ուրիշ անձանց մի ուրիշ սենյակ հրավերելով,

ձեռքը: Մեր խոսակցությունը բավական ժամանակ տևեց: Վերադարձին նա ինձ ճանապարհ դրեց մինչև հյուրանոց և պարտադրեց, որ պետք է հաջորդ օրը ճաշին լինեմ իր տանը՝ հաշնի անուշահամ գինիով թափով լոք վախելելու համար:

Մյուս օրը ճիշտ նշանակված ժամին նրա տանն էի. հրավիրված էին նաև մեր ընդհանուր ծանոթներից մի քանիսը: Շատ լավ ժամանակ անցկացրինք. ես մի անգամ էլ լսեցի նրա «Քյորոզլին» ու ես էլ իր հետ երգեցի «Այ Քյորոզլի, ջան Քյորոզլի»: Վերջում Ղազարոսը երգեց Նոր-Նախիջևանի զվարճալի «Հարբան Միկիտի խաղը»:

Այո, Այո, Դեմե,
Տունը յալիին քովն է.
Դրացիին ինադեն
Մամսա կրակն կերե:

Այս խաղը, իբրև գաղութային երգ, իր բովանդակությամբ և իր տառը Նախիջևանի

ցույց տվեց մի ծրար, որի վրա ուռեբեն գրված էր «Max-Amin»:

— Հանգուցյալը այս ծրարը իր ունեցվածքի հետ միասին հանձնել է մեր բանկին ի պահպանություն... Մենք չգիտենք թե ի՞նչ կար նրա մեջ և այժմ էլ չգիտենք, — ասաց ժամհարյանը և դառնալով ինձ, իբրև ժառանգներից մեկին, թույլտվություն խնդրեց ծրարը բաց անելու:

Ծրարը բացվեց և նրա մեջ գտնվեց այնքանի մուրհակ, որքան ֆոնդի գումարն էր. այդ գումարը նա պարտք էր տված եղել մոսկովաբնակ Նոր-Նախիջևանցի մի ունեւոր վաճառականի: Այսպիսով ֆոնդի գումարը գտնվեց, սակայն, պետական օրենքով այդ գումարը այլևս գումար համարվել չէր կարող, քանի որ Շահադիդի կողմից պարտք տրված լինելով, պետք է կազմեր նրա կարողության մի մասը և, խառնվելով կարողության ընդհանուր գումարին, բաժանվեր ժառանգների միջև, վերջիններիս ժառանգական իրավունքները հաստատվելուց հետո: Մենք էր միայն, որ ժառանգներից յուրաքանչյուրը ինքնակամ կերպով իր ստացածից բաժին հաներ հօգուտ ֆոնդի

բարբառին հատուկ ժողարտասանելու սովորությամբ, շատ զվարճացրեց բոլորիս և ամենքս էլ հեռավորով բաժանվեցինք միմյանցից: Ամենից վերջը դուրս եկա ես. համբուրվեցինք.

— Մնաս բարով չեմ ասում, այլ ցտեսություն, — ասացի ես:

— Չեմ կարծում, — պատասխանեց նա տխրությամբ, — ես հիվանդ եմ, լուրջ հիվանդ, Հին Ղրիմում շնչարգելությունս այնքան էր թեթևացել, որ առանց ներդոթյան կարողանում էի սարերը բարձրանալ անգամ, իսկ այստեղ այժմ նույնիսկ զփարանում եմ շատ մաքուր գալ, կարծես խեղդում է...»

Տարիներ անցան... 1911 թվին սրտի դառնությամբ կարդացի, որ հունիսի 20-ին Ղազարոսը հանկարծամահ է եղել:

Հեզ և ամենիս սիրելի Ղազարոս, ի՞նչքան լավ իղձեր ունեիր:

այն շափով, որ ստացվիր ֆոնդի գումարը: Ահա հենց սրա համար էլ ես հայրենիք էի շտապում: Ինձ հաջողվեց այդ իրագործել: Ժառանգներից միայն հանգուցյալի եղբայրը մերժեց կատարել իր բարոյական պարտականությունը: Այսպիսով կիսամեռիկ ֆոնդը վերականգնվեց ու հանձնվեց Բարեգործական Ընկերությանը՝ նշված նպատակի համար գործադրելու պայմանով:

*) Աղայանը մի առողջակազմ աղամարդ էր, ծնված, սնված ու մեծացած մարուր օդի մեջ: Նրա առողջության վրա չէր ազդել և նրա գրաշարական գրադմուքը Թիֆլիսում, Թեոդոսիայում, Մոսկվայում ու Պետերբուրգում. նրա առողջությունը բայցայնց միայն ու միայն բանտարկությունը, որը զորեղապես ազդեց նրա թոքերի վրա: Հին Ղրիմում նա այնքան էր կազդուրվել, որ առանց զփարության գրոսնում էր սարերի վրա և մինչև անգամ որոշել էր ոտով շրջագայել Ղրիմի հայկական գաղութի պատմական վայրերը: Բայց Թիֆլիս վերադառնալուց հետո նրա թոքերի հիվանդությունը նորից բորբոքվում էր ավելի գրեթե կերպով, որին և զոհ է դնում նա:

